

УДК 378.147:159.955.4

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПІДГРУНТЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

©Масич С. Ю.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Інформація про автора

Масич Світлана Юрївна: ORCID: 0000-0003-4114-7941; svetulya-777@bk.ru; кандидат педагогічних наук, докторант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; вул. Алчевських, 29, м. Харків, , 61002, Україна

Саморозвиток розглядається як неперервний процес постановки і досягнення людиною конкретних цілей за допомогою зміни власної діяльності, поведінки або самого себе на основі внутрішньо значущих прагнень і зовнішніх впливів. Необхідною умовою саморозвитку людини, її професійного становлення і зростання, творчої самореалізації є професійна рефлексія як засіб розкриття внутрішніх сил людини, рушійна сила інтелектуального й культурного розвитку особистості. Педагогічна професія вимагає від викладача постійного саморозвитку в межах відтворення культури, рефлексія ж забезпечує можливість відкриття нових сенсів як передумови адекватного відтворення цінностей і характеризує змістово-результативний бік формування його професійної компетентності. Рефлексія як універсальний механізм самозміни і саморозвитку особистості людини, включеної в освітню діяльність, здатна забезпечити вирішення завдання автономізації кожного з етапів професійної підготовки майбутнього педагога. Результат засвоєння змісту підготовки виражається в усвідомленні студентом своєї індивідуальності, визначенні ним позицій власної педагогічної діяльності, розумінні необхідності самоформування індивідуально-професійного стилю педагогічної діяльності.

Ключові слова: саморозвиток, професійний саморозвиток, самовдосконалення, рефлексія, педагогічна рефлексія, професійна підготовка, викладач.

Масич С. Ю. «Рефлексия как основа профессионального саморазвития преподавателя высшего учебного заведения».

Саморазвитие рассматривается как непрерывный процесс постановки и достижения человеком конкретных целей посредством изменения собственной деятельности, поведения или самого себя на основе внутренне значимых стремлений и внешних воздействий. Необходимым условием саморазвития человека, его профессионального становления и роста, творческой самореализации является профессиональная рефлексия как средство раскрытия внутренних сил человека, движущая сила интеллектуального и культурного развития личности. Педагогическая профессия требует от преподавателя постоянного саморазвития в пределах воспроизводства культуры, рефлексия же обеспечивает возможность открытия новых смыслов как предпосылки адекватного воспроизведения ценностей и характеризует содержательно-результативную сторону формирования его профессиональной компетентности. Рефлексия как универсальный механизм самоизменения и саморазвития личности человека, включенного в образовательную деятельность, способна обеспечить решение задачи автономизации каждого из этапов профессиональной подготовки будущего педагога. Результат усвоения содержания подготовки выражается в осознании студентом своей индивидуальности, определении им позиций собственной педагогической деятельности, понимании необходимости самоформирования личностно-профессионального стиля педагогической деятельности.

Ключевые слова: саморазвитие, профессиональное саморазвитие, самосовершенствование, рефлексия, педагогическая рефлексия, профессиональная подготовка, преподаватель.

Masych S. «Reflection as a basis of professional self-development teacher of higher education».

Self-development is considered as a continuous process of setting and achieving goals specific person by changing its own activity or conduct oneself based on significant internal aspirations and external influences. A necessary condition for self-development of people, their professional development and growth, is a professional creative self-reflection as a means of opening the human internal forces, driving the intellectual and cultural development of the individual. The profession of teacher requires constant self-development culture within the play, reflection also provides the possibility of opening new meanings as a prerequisite for adequate reproduction values and describes the content and direction-effective formation of his professional competence. Reflection as a universal mechanism of self-transformation and self-development of the human person included in educational activities, is able to provide the task autonomy of each stage of training future teachers. The result of the assimilation of content preparation is reflected in student awareness of their identity, position determining his own academic work, understand the need for self-forming individual style of professional educational activities.

Key words: self- development, professional self-development, self-improvement, reflection, pedagogical reflection, professional training, teacher.

Постановка проблеми. Сьогодні провідним завданням професійної освіти стає підготовка високоосвічених фахівців, здатних до творчої діяльності в мінливих умовах, які прагнуть постійного самовдосконалення та саморозвитку, що забезпечить їхню конкурентоспроможність на ринку праці. Підвищення вимог до професійної підготовки, в свою чергу, зумовлює й зміну вимог до фахівців, які її здійснюють. Саме тому важливо, щоб викладач вищого навчального закладу був не лише фахівцем у своїй галузі, а особистістю, яка постійно прагне до професійного саморозвитку.

Мета статті – визначити роль професійної рефлексії для професійного саморозвитку викладача вищої школи.

Аналіз останніх досліджень. Питання професійного саморозвитку особистості відображені в таких працях: філософських (В. Андрущенко, Г. Васянович, І. Зязюн та інших); психологічних (Г. Балл, І. Бех, В. Рибалка, С. Пашенко, В. Семиченко та інших); педагогічних (В. Гриньова, Н. Гузій, О. Дубасенюк, З. Курлянд, Т. Сущенко, Г. Яворська та інших). Окремі питання професійної підготовки майбутнього педагога до саморозвитку і самовдосконалення, стимулювання цих процесів, підвищення професійної майстерності, знайшли відображення в працях О. Акімової, Т. Вайніленко, Р. Гуревича, О. Ігнатюк, В. Ільчук, О. Колодницької, М. Костенко, В. Лозового, С. Сисоевої, Г. Топчій, В. Шахова та інших учених.

Дослідженням питань природи рефлексії та її значення у розвитку особистості займалися О. Анісімов, К. Вазіна, Г. Дегтяр, Г. Звенигородська, І. Зязюн, Є. Ісаєв, С. Кондратьєва, Л. Кузнецова, Ю. Кулюткін, А. Лазурський, М. Марусинець, Е. Машбіц, В. Метаєва, Є. Михайлова, С. Неверкович, А. Реан, О. Резван, Ю. Репецький, Л. Рибалко, С. Рубінштейн, Н. Самоукіна, В. Слободчиков, О. Спіркін, С. Степанов, Г. Сухобська, Г. Щедровицький та інші.

Основна частина. Учені (З. Гирич, В. Гриньова, С. Золотухіна, М. Євтух, Л. Рибалко, С. Сисоева та інші) розглядають саморозвиток як фундаментальну здатність людини ставати і бути справжнім суб'єктом свого життя, перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення [1; 2; 3]; неперервний процес постановки і досягнення людиною конкретних цілей за допомогою зміни власної діяльності, поведінки або самого себе на основі внутрішньо значущих прагнень і зовнішніх впливів [4; 5].

Необхідною умовою саморозвитку людини, її професійного становлення і зростання, творчої самореалізації є професійна рефлексія як засіб розкриття внутрішніх сил людини, рушійна сила інтелектуального й культурного розвитку особистості, яка допомагає «оцінити одержані результати, визначити цілі подальшої роботи, скорегувати свій професійний шлях» [6, с. 4].

Учені (М. Гарунов, О. Ельбрехт, П. Підкасистий, Л. Фрідман) вважають, що необхідність розвитку рефлексії викладача зумовлена специфікою його професійної діяльності, що пов'язана з постійною зміною педагогічної ситуації [7; 8]. Викладач повинен уміти формувати сукупність уявлень і думок про себе та коригувати свою педагогічну діяльність, враховуючи об'єктивні й суб'єктивні зміни в педагогічній ситуації. На думку В. Ільчук [9], рефлексивність дозволяє викладачеві фахових дисциплін, об'єктивно оцінивши свої дії, одержати новий стимул до професійного саморозвитку, підсилити, укріпити, конкретизувати мотиви до професійного саморозвитку, а також наповнити педагога вірою в досягнення професійного успіху.

При цьому саморозвиток і рефлексія є взаємопов'язаними, вони зумовлюють один одне. Професійна підготовка майбутнього педагога традиційно пов'язується з розвитком рефлексії, вмінням співвідносити наявний зразок зі своїми психологічними особливостями, інтересами, досвідом. Обумовленість професійної підготовки майбутнього педагога його здатністю до рефлексії доведена в працях Б. Вульфова і В. Харькіна [10].

На думку В. Ільчук, педагогічна професія вимагає від викладача постійного саморозвитку, самовдосконалення в межах відтворення культури, рефлексія ж забезпечує можливість відкриття нових сенсів як передумови адекватного відтворення цінностей і характеризує змістово-результативний бік формування професійної компетентності педагога. Рефлексія як основний механізм саморозвитку спрямована на фіксацію викладачем поточних і підсумкових змін (досягнень), а також прогнозування перебігу формування професійної компетентності [9].

На сучасному етапі розвитку науки рефлексія реалізує дві основні функції: ретроспективну, яка полягає в критичному аналізі, логічному обґрунтуванні, узагальненій систематизації накопиченого знання, і конструктивну, творчу функцію – позитивної розробки цінностей, цілей, програм і засобів самої наукової діяльності, в якій здобуваються ці знання.

Учені (І. Семенов, С. Степанов) зазначають, що в психології рефлексія досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному [11]. При цьому перші два аспекти виділяються в дослідженнях колективних форм діяльності і процесах спілкування, а інші два – в індивідуальних формах прояву мислення і свідомості. Ця акцентування дозволяє розрізнити колективну й індивідуальну форми здійснення рефлексії.

Психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують, зокрема, проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, кооперації їх спільних дій. При цьому рефлексія трактується як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню позицію по відношенню до неї (М. Алексєєв, Г. Щедровицький). Акцент ставиться на результатах рефлексії, а не на її процесуальних механізмах або індивідуальних відмінностях в їх прояві.

На виявлення специфіки комунікативного аспекту спрямовані соціально-психологічні дослідження (А. Петровський), в яких рефлексія розглядається як істотна складова розвинутого спілкування і міжособистісного сприйняття.

У контексті вивчення когнітивних процесів ведуться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії (В. Давидов), розглядаються вміння суб'єкта виділяти, аналізувати, співвідносити з предметною ситуацією власні дії. Таке розуміння рефлексії є однією з підстав, що дозволяють розкрити уявлення про психологічні механізми теоретичного мислення.

Для досліджень особистісного аспекту рефлексії центральним є розуміння рефлексії як процесу переосмислення людиною відносин з предметно-соціальним світом, яке дозволяє як диференціювати в кожному розвинутому «Я» його різні підструктури, так і інтегрувати «Я» в неповторну цілісність [12, с. 38]. Учені підкреслюють, що рефлексія пов'язана з творчим процесом, присутнім в інноваційній діяльності, дозволяє усунути внутрішню дисгармонію шляхом перетворення власної свідомості, перебудови

світовідчуття і світосприйняття. Важливим у всіх наведених дефініціях є те, що вони визначають розмаїття сенсів, які виступають в якості предметів, на які може бути спрямована рефлексія. Так, суб'єкт може рефлексувати: знання про рольову структуру і позиційну організацію колективної взаємодії; уявлення про внутрішній світ іншої людини і причини її вчинків; свої вчинки і образи власного «Я» як індивідуальності; знання про об'єкт і способи дії з ним.

В. Слободчиков і Є. Ісаєв стверджують, що рефлексія здатна «зводити людину на наступний щабель буття» [13, с. 167], що «таємниця людини як особистості полягає в здатності рефлексувати саму себе, підніматися над собою, бути «по той бік себе», по той бік будь-якого фактичного стану. Робота, культивування цієї здатності піднімає, зводить людину на наступний щабель буття – на щабель індивідуальності, яка, в свою чергу, передбачає «тотальну рефлексію» всього свого життя, інверсію вглиб себе, вироблення критичного ставлення до способу свого життя» [14, с. 355]. Рефлексія є визначенням власної позиції в житті, визначеністю всередині свого життя, внутрішнім діалогом людини з собою, виходом в унікальну автентичність самого себе, зустріч з собою, з собою як з іншим.

Отже, учені підкреслюють, що рефлексія є самовизначенням суб'єкта всередині власного уявлення про себе, виокремлення власного Я, в тому числі за рахунок розмежування Я і не-Я. Вона відкриває нові можливості у вивченні індивідуальності, оскільки є фундаментальним ментальним механізмом самоаналізу і самопізнання, розкриття внутрішньої будови і специфіки духовного світу людини, осмислення і критичної оцінки власних дій, а також дій інших людей, включених в спільне вирішення завдань.

У навчальній діяльності рефлексія знаходить своє вираження в тому, що студент виступає для себе і як об'єкт (Я-виконавець), і як суб'єкт (Я-контролер) навчання, який планує, організовує і аналізує власні дії. Ю. Кулюткін називає цю дію «рефлексивним самоврядуванням», оскільки вона ґрунтується на усвідомленні тими, хто навчається, власних дій і себе (свого Я) в системі Я та інші [15]. Це означає, що рефлексія – це не просто знання або розуміння суб'єктом педагогічної діяльності, себе, а й з'ясування того, наскільки і як інші знають і розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення.

Дослідниками [16, с. 176] виявлено пряму пропорційну залежність між рівнем рефлексії та здатністю до самонавчання: чим вище здатність до рефлексії, тим навчання успішніше. Це досягається за рахунок зміни ставлення студента до власної навчальної діяльності, що не просто передбачає результати власних дій, але і формулює цілі, аналізує їх з точки зору значущості та можливості їх досягнення, створює нові способи здійснення дій.

Учені (В. Слободчиков, Є. Ісаєв) висувають положення про зовнішню і внутрішню рефлексії. Вони вважають, що феноменальний шар свідомості, заповнений численними ритуалізованими структурами, продуктами колективної свідомості, усвідомлюваними як зміст свого «Я», формує зовнішню рефлексія. Тобто вона функціонує там, де очевидне «розчинення» свідомості в наявному бутті, а життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина, і де є кінцевий набір соціальних реалій. Ціннісне осмислення життя пов'язане з появою власне внутрішньої рефлексії, коли вперше постає проблема «з'ясування самому собі власної свідомості як проблема нового свідомого досвіду (досвіду зі свідомістю)» [13, с. 200]. Новий спосіб існування починається з розриву безпосередніх зв'язків і відновлення на їх основі нових. Автори вказують, що окремі форми свідомості можуть складатися під знаком зовнішньої і внутрішньої рефлексії. Так, для моральної свідомості їх втіленням будуть такі утворення, як зовнішня монологічна інстанція і внутрішня діалогічна інстанція. Тобто рефлексія охоплює весь внутрішній простір духовного світу особистості.

Особистісна значущість рефлексії підсилюється розумінням її як категорії, що дозволяє усвідомити особистісні потенціали, ефективно проектувати життєву стратегію, саморегуляцію, самоконтроль; визначати бар'єри, чинники, що перешкоджають розвитку і саморозвитку; формувати високий рівень потреби у самоактуалізації [17].

Рефлексія, з одного боку пов'язана із самосвідомістю, коли людина аналізує особисті думки, діяльність, вчинки відносно інших людей, а з іншого, – визначає переймання тим, яким є уявлення про неї в кожного з її соціального оточення, тож розвиток рефлексії відбувається за умови наявності вербального і невербального зв'язку, що визначає оцінку оточуючих, порівняння себе з іншими, самоспостереження за своїми думками, почуттями, вчинками (того, що відбулося) для подальшого управління собою, зіставлення свого «Я» в певний момент життя з «Я – вчорашнім» [17]. Отже, рефлексія виявляє здатність людини до самоспостереження, самопізнання, самоаналізу та усвідомлення зовнішньої оцінки особистісних особливостей іншими людьми, результатом чого є критичне оцінювання власних досягнень, ресурсів, особистісних якостей та, за необхідності, їхня корекція [17].

Учені (Л. Рибалко, М. Савчишин, М. Студент) обґрунтовують роль рефлексії у професійному становленні та професійній самореалізації особистості, визначаючи при цьому, що саме завдяки рефлексії людина здатна оцінювати діяльність із погляду перспектив успіху, корегувати її з урахуванням різних норм, відчувати себе відповідальним за можливі результати, передбачати її наслідки для себе та оточуючих [18, с. 137-138]. При цьому рефлексія «як здатність мислити сприяє осмисленню потреби і результатів професійної самореалізації майбутнього фахівця; як свідомий процес позитивно впливає на усвідомлення майбутнім фахівцем необхідності найповнішого саморозкриття в процесі фахової підготовки; як самоспостереження є методом професійної самореалізації майбутнього фахівця; як здатність звертатися до власної «самості», аналізувати знання про власне «Я» прискорює процес професійної самореалізації майбутнього фахівця; як вихід за межі безпосереднього розширює освітній простір професійно-педагогічної самореалізації майбутнього фахівця; як самостворювальний процес породжує нові знання про власні можливості професійної самореалізації майбутнього фахівця» [19, с. 265-266].

Наголошуючи на необхідності здійснення викладачем педагогічної рефлексії, вчені визначають її як звернення свідомості педагога на самого себе, врахування уявлень студентів про діяльність педагога і уявлень самого педагога про діяльність студента [20]. Тобто рефлексія означає усвідомлення себе і очікувань інших суб'єктів освітнього процесу, це спроба зрозуміти, що відбувається, шляхом самостійного звернення до самоаналізу.

При цьому В. Ільчук зазначає, що рефлексія педагога ефективна в тій мірі, в якій він здатний розуміти, приймати, сприяти діям інших. Професійна рефлексія викладача спрямована на усвідомлення себе як особистості, як професіонала; усвідомлення своїх дій, поведінки, іміджу та прогнозування наслідків своєї діяльності; усвідомлення змісту вимог до себе; усвідомлення можливих засобів професійного саморозвитку; моделювання наслідків і прогнозування дій щодо саморозвитку. У міру зростання професіоналізму професійне самоусвідомлення змінюється. Воно розширюється за рахунок включення нових ознак розвиненої професії, що пред'являє нові вимоги до особистості – професіонала, змінюються самі критерії оцінювання себе як фахівця [9].

На думку вченої, рефлексивний підхід у професійному саморозвитку викладача – це процес звернення до власного досвіду, його осмислення та критичне оцінювання певної педагогічної мети. Це самоаналіз зроблених кроків, оцінювання одержаних результатів і співвіднесення їх з поставленою метою для отримання кращих результатів у викладацькій діяльності. В основі рефлексивного підходу лежить здатність до педагогічної рефлексії, яка включає в себе онтологічну діяльність, поєднану зі змістом предметних знань, та психологічну діяльність, яка полягає в суб'єктивному сприйманні цієї діяльності [9].

Висновок. Отже, рефлексія, будучи універсальним механізмом самозміни і саморозвитку особистості людини, включеної в освітню діяльність, безпосередньо пов'язана з внутрішньою складовою індивідуалізації і здатна забезпечити вирішення завдання автономізації кожного з етапів професійної підготовки майбутнього педагога. Результат засвоєння змісту підготовки послідовно виражається: в усвідомленні студентом своєї індивідуальності, у визначенні ним позицій власної педагогічної діяльності, в розумінні необхідності самоформування індивідуально-професійного стилю педагогічної діяльності.

Список використаних джерел

1. Педагогічна майстерність учителя : навч. посіб. / за ред. В. М. Гриньової, С. Т. Золотухіної. – вид. 2-е, виправл. і допов. – Харків : ОВС, 2006. – 224 с.
2. Євтух М. Б. Педагогічна діяльність / М. Б. Євтух // Енциклопедія освіти / АПН України; гол. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – С. 640-641.
3. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект) : монографія / Л. С. Рибалко. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. – 443 с.
4. Гирич З. Чем больше в образовании самообразования, тем совершеннее личность / З. Гирич // Новый коллегіум. – 2004. – № 1/2. – С. 57-65.
5. Творчість і технології в наукових дослідженнях неперервної професійної освіти : наукове видання / за заг. ред. С. О. Сисоєвої. – Київ : КІМ, 2008. – 424 с.
6. Резван О. О. Методика викладання у вищій школі : навч. посібник / О. О. Резван. – Харків : ХНАДУ, 2013. – 172 с.
7. Ельбрехт О. Свобода і необхідність у професійній діяльності викладача / О. Ельбрехт // Освіта і управління. – 2006. – Т. 9. – № 1. – С. 137-142.
8. Пидкасистый П. И. Психолого-дидактический справочник преподавателя высшей школы / П. И. Пидкасистый, Л. М. Фридман, М. Г. Гарунов. – М. : Педагогическое общество России, 1999. – 354 с.
9. Ільчук В. В. Педагогічні умови професійного саморозвитку викладачів фахових дисциплін у вищих аграрних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В. В. Ільчук ; ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2016. – 254 с.
10. Вульфів Б. З. Педагогіка рефлексії / Б. З. Вульфів, В. Н. Харькин. – М. : Педагогіка, 1995. – 172 с.
11. Степанов С. Ю. Психологія рефлексії: проблеми і дослідження / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31-40.
12. Степанов С. Ю. Рефлексія в організації творчого мислення і саморозвитку особистості / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 35-42.
13. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
14. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 2000. – 416 с.
15. Кулюткин Ю. Н. Ценностные ориентиры и когнитивные структуры в деятельности учителя / Ю. Н. Кулюткин, В. П. Бездухов. – Самара : СамГПУ, 2002. – 400 с.
16. Шиянов В. Н. Идея гуманизации образования в контексте отечественных теорий личности / В. Н. Шиянов, И. Б. Котова. – Ростов-н-Д. : Феникс, 1995. – 288 с.
17. Резван О. О. Формування професійно-рефлексивної позиції майбутніх фахівців автомобільно-дорожньої галузі : монографія / О. О. Резван. – Харків : Точка, 2014. – 402 с.
18. Савчин М. Рефлексія як механізм вдосконалення професійної діяльності / М. Савчин, М. Студент // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 137-146.
19. Рибалко Л. С. Акмеологічні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Л. С. Рибалко ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008. – 457 с.
20. Чернилевский Д. В. Креативная педагогика и психология : учебное пособие для вузов / Д. В. Чернилевский, А. В. Морозов. – М. : МГТА, 2001. – 178 с.

References

1. Hrynova, VM & Zolotukhina, ST (eds.) 2006, *Pedahohichna maysternist uchytelya*, 2nd edn, OVS, Kharkiv.
2. Yevtukh, MB 2008, `Pedahohichna diyalnist`, *Entsyklopediya osvity*, Yurinkom Inter, Kyiv, pp. 640-641.
3. Rybalko, LS 2007, *Metodoloho-teoretychni zasady profesinyo-pedahohichnoyi samorealizatsiyi maybutnoho vchytelya (akmeolohichnyy aspekt)*, Zaporizkyu derzhavnyu medychnyu universytet, Zaporizhzhya.
4. Girich, Z 2004, `Chem bolshe v obrazovanii samoobrazovanija, tem sovershennee lichnost`, *Novyy kolehium*, no. 1/2, pp. 57-65.

5. Sysoyeva, SO (ed.) 2008, *Tvorchist i tekhnolohiyi v naukovykh doslidzhennyakh neperervnoyi profesijnoyi osvity*, Kyivskyi instytut muzyky, Kyiv.
6. Rezvan, OO 2013, *Metodyka vykladannya u vyshchij shkoli*, Kharkivskyi natsionalny avtomobilno-dorozhnyi universytet, Kharkiv.
7. Elbrekht, O 2006, `Svoboda i neobkhidnist u profesijnij diyalnosti vykladacha`, *Osvita i upravlinnya*, vol. 9, no. 1, pp. 137-142.
8. Pidkastyj, PI, Fridman, LM & Garunov, MG 1999, *Psihologo-didakticheskij spravocnik prepodavatelja vysshej shkoly*, Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, Moskva.
9. Ilichuk, VV 2016, `Pedahohichni umovy profesijnoho samorozvytku vykladachiv fakhovykh dystsyplin u vyshchykh ahrarnykh navchalnykh zakladakh`, Kand.ped.n. thesis, Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni M Kotsyubynskoho, Vinnytsya.
10. Vulfov, BZ & Harkin, VN 1995, *Pedagogika refleksii*, Pedagogika, Moskva.
11. Stepanov, SJu & Semenov, IN 1985, `Psihologija refleksii: problemy i issledovaniya`, *Voprosy psihologii*, no.3, pp. 31-40.
12. Stepanov, SJu & Semenov, IN 1983, `Refleksija v organizacii tvorcheskogo myshlenija i samorozvittii lichnosti`, *Voprosy psihologii*, no.2, pp. 35-42.
13. Slobodchikov, VI & Isaev, EI 1995, *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologija cheloveka: vvedenie v psihologiju subektivnosti*, Shkola-Press, Moskva.
14. Slobodchikov, VI & Isaev, EI 2000, *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologija razvittija cheloveka: Razvitie subektivnoj realnosti v ontogeneze*, Shkola-Press, Moskva.
15. Kuljutkin, JuN & Bezduhov, VP 2002, *Cennostnye orientiry i kognitivnye struktury v dejatelnosti uchitelja*, Samarskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet, Samara.
16. Shijanov, VN & Kotova, IB 1995, *Ideja gumanizacii obrazovaniya v kontekste otechestvennyh teorij lichnosti*, Feniks, Rostov-n-Donu.
17. Rezvan, OO 2014, *Formuvannya profesijno-refleksivnoyi pozytsiji maybutnikh fakhivtsiv avtomobilno-dorozhnoyi haluzi*, Tochka, Kharkiv.
18. Savchyn, M & Student, M 2002, `Refleksiya yak mekhanizm vdoskonalennya profesijnoy diyalnosti`, *Pedahohika i psykholohiya profesijnoyi osvity*, no.2, pp. 137-146.
19. Rybalko, LS 2008, `Akmeolohichni zasady profesijno-pedahohichnoyi samorealizatsiji maybutnoho vchytelya`, Doct.ped.n. thesis, Kharkivskyi natsionalny pedahohichnyi universytet imeni HS Skovorody, Kharkiv.
20. Chernilevskij, DV & Morozov, AV 2001, *Kreativnaja pedagogika i psihologija*, Moskovskaja gumanitarno-tehnicheskaja akademija, Moskva.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2016р.